

संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्ताः : पाणिनीयव्यवस्थायाः विशेषसन्दर्भेण सह

एकः अध्ययनः

सुबेन्दु मिश्र¹, डॉ. रेणु सिंह²

शोधविद्वान्, संस्कृतविभागः (नव्यव्याकरणम्), YBN विश्वविद्यालय, राँची¹

सहायक प्राध्यापक, संस्कृत विभागः (नव्य व्याकरणम्), YBN विश्वविद्यालय, राँची²

मूर्त

अस्मिन् पत्रे पाणिनीयस्य अष्टाध्यायी - ढाञ्चे अनिवृत्तानां (अव्ययानां) परीक्षणं कृत्वा संस्कृतव्याकरणे तेषां भाषावैज्ञानिकमहत्त्वस्य अन्वेषणं कृतम् अस्ति । अनिवृत्ताः , भाषाविज्ञानविक्षेपणे प्रायः उपेक्षिताः, शब्दार्थसूक्ष्मतानां संप्रेषणे, वाक्यविन्याससम्बन्धानां चिह्नीकरणे, प्रवचनस्य संरचनायां च महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति पाणिनी इत्यस्य सावधानीपूर्वकं वर्गीकरणं नियमाधारितव्यवस्था च एतेषां तत्त्वानां अवगमनाय एकं सुदृढं रूपरेखां प्रदाति, तेषां विविधकार्यं भाषायां योगदानं च प्रकाशयति पाणिनीयस्य अव्ययस्य उपचारस्य विक्षेपणं कृत्वा अयं अध्ययनः आधुनिकसैद्धान्तिकप्रतिमानानाम् अन्तः अपि भाषाविक्षेपणस्य तस्य दृष्टिकोणस्य स्थायिसान्दर्भिकतां प्रदर्शयति। पाणिनी इत्यस्य कार्ये जननव्याकरणस्य कम्प्यूटेशनल् भाषाविज्ञानस्य च समकालीनसंकल्पनानां पूर्वानुमानं कृत्वा रूपस्य कार्यस्य च अन्तरक्रियायाः गहनबोधः प्रकाशितः अस्ति पत्रं अनिवृत्ताः, वाक्यनिर्माणे तेषां वाक्यविन्यासकार्यं, प्रवचनसङ्गतिषु तेषां योगदानं च इति विषये गहनतया गच्छति। एतेषु तत्त्वेषु पाणिनी इत्यस्य अन्वेषणं भाषासिद्धान्तस्य अस्माकं अवगमने कथं योगदानं करोति इति अग्रे अन्वेषयति, तस्य व्यवस्थितदृष्टिकोणस्य मूल्यं प्रकाशयति। आधुनिकभाषाविदः पाणिनीयस्य कार्यस्य ऐतिहासिकसन्दर्भं ज्ञात्वा तस्य विक्षेपणात् भाषासंरचनायाः कार्यस्य च सार्वत्रिकसिद्धान्तानां बहुमूल्यं अन्वेषणं संग्रहीतुं शक्नुवन्ति अन्ततः अयं अध्ययनः संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्तानां महत्त्वं रेखांकयति , भाषाविक्षेपणार्थं आधारभूतग्रन्थरूपेण पाणिनीयस्य अष्टाध्यायी इत्यस्य स्थायि महत्त्वं पुनः पुष्टयति।

कीवर्डः पाणिनी, संस्कृत व्याकरण, अनिक्षेप्य, अव्यय, अष्टाध्यायी, भाषाविक्षेपण, संस्कृत भाषाविज्ञान।

1. परिचयः

संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्ताः , अथवा avyayas , एकं अद्वितीयं भाषाविज्ञानं वर्गं निर्मान्ति, यस्य लक्षणं तेषां अविकारी स्वरूपम् अस्ति । संज्ञा-क्रियाविशेषणयोः विपरीतम्, ये प्रकरण-संख्या, लिङ्ग-काल-वाचकार्थं विभक्ति-परिवर्तनं कुर्वन्ति, अनिवृत्ताः वाक्य-कार्यं न कृत्वा रूपे अपरिवर्तिताः एव तिष्ठन्ति एषः विशिष्टगुणः तान् भाषाविक्षेपणस्य रोचकविषयं करोति,

यतः ते संस्कृतवाक्यानां शब्दार्थ-वाक्य-प्रवचन-संरचनासु अन्येभ्यः शब्दवर्गेभ्यः लक्षणीयरूपेण भिन्नरूपेण योगदानं ददति संस्कृतस्य जटिलव्याकरणतन्त्रस्य अवगमनाय अनिवृत्तानां अध्ययनं अत्यावश्यकं यतः तेषां उपस्थितिः वाक्यनिर्माणं, व्याख्यां, समन्वयं च प्रभावितं करोति । तेषां भाषागतं महत्त्वं तेषां नियतरूपविज्ञानात् परं विस्तृतं भवति । ते क्रियाविशेषणसम्बन्धानां चिह्नं, संधिरूपेण कार्यं, व्यत्ययस्य कणानां च अभिव्यक्तिं च इत्यादीनि विविधानि व्याकरणिककार्यं कुर्वन्ति संस्कृतप्रवचने तेषां भूमिका व्यापका अस्ति, येन शब्दवाक्यानां, वाक्यानां च सम्बन्धानां सूक्ष्मरूपेण अभिव्यक्तिः सुलभा भवति । अपरिवर्तनीयरूपं तथापि गतिशीलकार्यक्षमतां दृष्ट्वा अनिवृत्ताः संस्कृतभाषायाः परिष्कारं परिष्कारं च रेखांकयन्ति। तेषां अध्ययनेन न केवलं संस्कृतव्याकरणस्य अपितु भाषासंरचनायाः कार्यस्य च व्यापकसिद्धान्तानां विषये अपि अन्वेषणं प्राप्यते । अस्य पत्रस्य उद्देश्यं सहस्राब्दपर्यन्तं संस्कृताध्ययनस्य आकारं दत्तस्य आधारभूतव्याकरणरूपरेखायाः पाणिनीयव्यवस्थायाः अन्तः अनिवृत्तानां भाषावैज्ञानिकमहत्त्वस्य अन्वेषणं भवति पाणिनस्य अष्टाध्यायी , भाषाविक्षेपणस्य अप्रतिमग्रन्थः संस्कृतव्याकरणस्य व्यवस्थितं व्यापकं च विवरणं प्रददाति, यत्र अनित्यवस्तूनाम् विस्तृतवर्गीकरणं, उपचारः च अस्ति तस्य दृष्टिकोणः विस्तरेषु सावधानीपूर्वकं ध्यानं दत्त्वा औपचारिकनियमानां कठोरप्रयोगेन च विशिष्टः अस्ति । तस्य सूत्राणि अथवा आक्षेपाः अनिवृत्तानां शब्दार्थ-वाक्य-कार्यस्य आधारेण वर्गीकरणं कुर्वन्ति, तेषां प्रयोगं नियन्त्रयन्तः अन्तर्निहितभाषिकसिद्धान्तेषु प्रकाशं प्रसारयन्ति पाणिनेः अनिर्णयस्य चिकित्सायाः विश्लेषणेन , अस्य पत्रस्य उद्देश्यं भाषाविज्ञानं अन्वेषणं प्रकाशयितुं यत् तस्य प्रणाली प्रदाति। पाणिनीयस्य कृतिः केवलं व्याकरणनियमानां संकलनं न अपितु संस्कृतभाषायाः संरचनायाः कार्यस्य च गहनविक्षेपणम् अस्ति । तस्य अनिवृत्तानां वर्गीकरणं तस्य विक्षेपणात्मकसटीकतायाः उदाहरणं भवति, यतः सः तेषां विविधानां भूमिकानां चित्रणं उल्लेखनीयस्पष्टतया करोति । अस्य अन्वेषणस्य माध्यमेन अयं अध्ययनं दर्शयिष्यति यत् संस्कृतवाक्यविन्यासः, शब्दार्थः, प्रवचनसङ्गठनं च अवगन्तुं इच्छन्तीनां विद्वांसानाम् कृते पाणिनीयस्य व्याकरणरूपरेखा कथं निरन्तरं प्रासंगिका अस्ति।

अस्मिन् पत्रे आह यत् पाणिनेन विक्षेपितरूपेण संस्कृते अनिवृत्ताः शब्दार्थशास्त्र-वाक्यविन्यास-प्रवचन-सम्बद्धान् मौलिकभाषिकसिद्धान्तान् प्रकाशयन्ति । पाणिनी इत्यस्य प्रणाली दर्शयति यत् अविश्वासयुक्ताः वाक्यसंरचने अर्थं च कथं योगदानं ददति, विविधव्याकरणिककार्यस्य संकेतने तेषां भूमिकां प्रकाशयति। शब्दार्थदृष्ट्या अनिरोधाः क्रियाविशेषणसम्बन्धान् अभिव्यञ्जयन्ति, मोडलसूक्ष्मतां बोधयन्ति, संधिरूपेण कार्यं कुर्वन्ति च । वाक्यविन्यासदृष्ट्या ते क्रियासंधिं, प्रकरणान्तं, वाक्यविन्याससंरचनानि च प्रभावितं कुर्वन्तः व्याकरणचिह्नरूपेण कार्यं कुर्वन्ति । प्रवचने ते समन्वयात्मकयन्त्ररूपेण कार्यं कुर्वन्ति, येन वाक्यानां वाक्यानां च तार्किक-अलंकारिकसम्बन्धानां सुविधा भवति । अस्य शोधप्रबन्धस्य समर्थनार्थं अध्ययनं पाणिनस्य सूत्राणां विस्तृतं विक्षेपणं करिष्यति यत् तेषां प्रयोगस्य आधारभूताः भाषासिद्धान्ताः स्पष्टीकरोति । अस्मिन् पत्रे न केवलं अनित्यतां नियन्त्रयन्तः स्पष्टनियमानां विषये केन्द्रितं भविष्यति

अपितु पाणिनी इत्यस्य तर्कस्य पद्धतिगतदृष्टिकोणस्य च परीक्षणं भविष्यति। एवं कृत्वा तस्य व्याकरणरूपरेखा संस्कृतभाषाविज्ञानस्य कृते कथं निर्णायकः सन्दर्भः एव तिष्ठति इति दर्शयिष्यति । अस्य अध्ययनस्य व्याप्तिः पाणिनेः अनिवृत्तानां वर्गीकरणस्य सम्यक् परीक्षणं समावेशयति , विशेषतः तस्य उपसर्गस्य (उपसर्गस्य), निपातस्य (कणानां), अन्यप्रकारस्य च अव्ययस्य वर्गीकरणस्य पत्रे संस्कृतसाहित्यस्य उदाहरणानि विश्लेष्य एतेषां वर्गीकरणानां व्यावहारिकप्रयोगस्य चित्रणं भविष्यति। तदतिरिक्तं पाणिनीयस्य दृष्टिकोणस्य तुलनां परवर्ती संस्कृतव्याकरणशास्त्रज्ञानाम् उपायेन सह करिष्यति, तस्मात् तस्य कार्यस्य स्थायिप्रभावं प्रकाशयिष्यति । संस्कृतात् परं अस्मिन् पत्रे पाणिनीयस्य अनिवृत्तानां विश्लेषणं समकालीनभाषाशास्त्रे कथं योगदानं भवति इति अन्वेषणं कृतम् अस्ति। नियमाधारितभाषिकविश्लेषणेन निर्मितं तस्य व्याकरणव्यवस्था अनेकेषां आधुनिकभाषिकसिद्धान्तानां पूर्वरूपं दर्शयति । अनिवृत्ताः -इत्यस्य तस्य उपचारस्य परीक्षणेन वयं भाषावैज्ञानिकवर्गीकरणस्य, कार्यात्मकव्याकरणस्य, रूपवाक्यात्मकस्थिरतायाः च व्यापकप्रश्नानां अन्वेषणं प्राप्नुमः ततश्च पाणिनिः यस्मिन् सांस्कृतिके बौद्धिके च सन्दर्भे अष्टाध्यायी रचयत् , तस्य विचारः भविष्यति । तस्य भाषाबोधः प्राचीनभारतस्य बौद्धिकपरम्पराभिः आकारितः आसीत्, यत् व्याकरणस्य परिष्कृतं सैद्धान्तिकं दृष्टिकोणं प्रतिबिम्बयति स्म । तस्य प्रभावः संस्कृताध्ययनात् परं विस्तृतः, विविधभाषासु प्रयोज्यभाषिकविश्लेषणस्य प्रतिरूपं प्रददाति ।

पाणिनिसूत्राणां व्याख्याने आव्हानानि उपस्थाप्यन्ते, यतः ते अत्यन्तं सघनानि आफॉरिस्टिककथनानि सन्ति, येषु विस्तृतभाष्यस्य आवश्यकता वर्तते । शताब्दयोः मध्ये विद्वांसः पाणिनेः अनिवृत्तानां चिकित्सायाः विविधाः व्याख्याः प्रस्ताविताः , येन तेषां वाक्यविन्यासस्य शब्दार्थस्य च भूमिकायाः विविधविश्लेषणं भवति अस्मिन् पत्रे एतेषां विद्वान्विमर्शानां चर्चा भविष्यति, यत्र परीक्षितं भविष्यति यत् भिन्नाः व्याख्याः अस्माकं अनिवृत्तानां अवगमने कथं योगदानं दत्तवन्तः . अनिवृत्तानां भूमिका संस्कृतसाहित्ये अपि विस्तृता अस्ति, यत्र ते शैलीगत-अलंकार-यन्त्ररूपेण कार्यं कुर्वन्ति । काव्ये, गद्ये, नाटके च तेषां प्रयोगः विभिन्नसाहित्यविधासु तेषां अनुकूलतां दर्शयति । अस्मिन् पत्रे संस्कृतग्रन्थानां लय-मीटर्, सौन्दर्यगुणयोः अनिवृत्ताः कथं योगदानं ददति इति विश्लेषणं करिष्यति। एवं कृत्वा ते कथं न केवलं व्याकरणतत्त्वानि अपितु साहित्यिकव्यञ्जनस्य साधनानि अपि सन्ति इति दर्शयिष्यति । पाणिनीयस्य अनिवृत्तानां विश्लेषणं संस्कृतभाषाशास्त्रस्य आधारशिला एव तिष्ठति, भाषायाः संरचना, कार्यं, अभिव्यञ्जकक्षमता च बहुमूल्यं अन्वेषणं प्रददाति तस्य व्यवस्थितः दृष्टिकोणः एकं व्यापकं रूपरेखां प्रददाति यत् समकालीनभाषिक-अध्ययनस्य सूचनां निरन्तरं ददाति । अनिवृत्ताः -विषये तस्य उपचारं परीक्ष्य अस्य पत्रस्य उद्देश्यं पाणिनीयस्य व्याकरणसिद्धान्तानां व्यापकनिमित्तानि प्रदर्शयितुं वर्तते, न केवलं संस्कृतस्य अपितु सामान्यतया भाषासिद्धान्तस्य कृते अपि। अन्ततः पाणिनीयस्य कृतिः संस्कृतव्याकरणस्य गभीरतायाः सटीकतायाश्च प्रमाणरूपेण कार्यं करोति, तस्य भाषाविज्ञानस्य स्थायिसान्दर्भिकतां प्रकाशयति ।

II. अप्रत्याशित एवं शब्दार्थ भूमिका

संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्ताः, अथवा avyayas, स्वव्याकरणकार्यात् परं सूक्ष्मार्थानां संप्रेषणे महत्त्वपूर्णा भूमिकां धारयन्ति । एते शब्दाः रूपेण अपरिवर्तिताः एव तिष्ठन्ति, तथापि ते अर्थस्य परिवर्तनार्थं, ध्यानस्य उपरि बलं दातुं, प्रवचनस्य संरचनायाः च शक्तिशालिनः साधनरूपेण कार्यं कुर्वन्ति । तेषां शब्दार्थयोगदानं मोडालिटी, पक्षः, विविधव्यावहारिककार्यं च यावत् विस्तृतं भवति ये संस्कृतव्यञ्जनं समृद्धयन्ति । एवा (ननु, केवलम्) अपि च अपि (अपि, अपि) इत्यादयः अनिवृत्ताः बोधं ध्यानं च स्थानान्तरयन्ति, यदा तु इति (एवं, एवम्) उद्धरणं चिह्नयति, प्रत्यक्षभाषणस्य परिचयं च करोति । अन्यैः व्याकरणिकतत्त्वैः सह तेषां अन्तरक्रिया वाक्यव्याख्यायाः परिवर्तनं करोति, येन संस्कृतस्य व्यञ्जकक्षमतां अवगन्तुं ते अनिवार्याः भवन्ति । अनिवृत्तानां एकं प्रमुखं कार्यं मोडालिटी-अभिव्यक्तौ तेषां भूमिका अस्ति, यया संभावना, आवश्यकता, बाध्यता, निश्चयः च समाविष्टाः सन्ति । शाक्यम् (संभवतः समर्थः) इत्यादयः शब्दाः सम्भाव्यतां वाचयन्ति, अवश्यम् (अवश्यतया, अवश्यं) तु आवश्यकतां बोधयति । नूनम् (नूनम्) खालु (खलु) इत्यादयः अनिवृत्ताः वक्तुः निश्चयस्य प्रमाणं सूचयन्ति, कथनानां ज्ञानात्मकसूक्ष्मतां आकारयन्ति । तथा च क्रियाणां कालगतसमोच्चं प्रभावितं कुर्वन् पक्षः प्रायः अनिवृत्तैः चिह्नितः भवति । पुनः (पुनः) इत्यादयः शब्दाः पुनरावृत्तिं सूचयन्ति, सतातम् (निरन्तरम्) तु अवधिं सूचयन्ति । संस्कृते पूर्णतया विकसितव्याकरणपक्षव्यवस्थायाः अभावेऽपि एते शब्दाः अत्यावश्यककालभेदानाम् परिचयं ददति ।

मोडालिटी-पक्षतः परं अनिवृत्ताः विपरीततायाः, रियायतस्य, बोधस्य च माध्यमेन वाक्यसंरचनायाः वर्धनं कुर्वन्ति । तु (किन्तु तथापि) अपि च इत्यादयः शब्दाः तु (किन्तु अपि) विपरीतसम्बन्धान् प्रवर्तयन्ति, यदा तु अपि (यद्यपि) रियायतं बोधयति । तेषां उपस्थित्या वक्तारः सन्देशान् सूक्ष्मतया संयोजयितुं शक्नुवन्ति, संस्कृतसञ्चारस्य गभीरताम्, परिशुद्धतां च योजयन्ति । सूक्ष्मभेदप्रवर्तनस्य एषा क्षमता दार्शनिकधार्मिकसाहित्यग्रन्थेषु अनिवृत्तानि अत्यावश्यकानि करोति, यत्र अर्थस्य सटीकं अभिव्यक्तिः महत्त्वपूर्णा भवति पाणिनीयस्य अष्टाध्यायी अनिवृत्तानां व्यवस्थितं वर्गीकरणं विक्षेपणं च प्रददाति, तेषां विविधकार्यं प्रकाशयति । तस्य वर्गीकरणे उपसर्गाः (उपसर्गाः), निपाताः (कणाः), अव्यायः (सामान्यतया अनिवृत्ताः) च सन्ति, येषां प्रत्येकं विशिष्टव्याकरणिक-शब्दार्थ-भूमिकानां सेवां करोति उपसर्गाः क्रियार्थान् परिवर्तयन्ति, निपाताः विशिष्टसूक्ष्मतां प्रवर्तयन्ति, अव्ययः च सन्धिरूपेण वाक्यविशेषणरूपेण वा कार्यं कुर्वन्ति । पाणिनीयस्य सूत्रेषु सटीकं शब्दार्थपरिभाषा प्रददति, येषु सन्दर्भविविधताः, तेषां प्रयोगे वाक्यविन्यासस्य बाधाः च सूचिताः सन्ति । तस्य सूक्ष्मपद्धत्या अनित्यानि वाक्यनिर्माणं अर्थं च कथं प्रभावितयन्ति इति व्यापकं अवगमनं सुनिश्चितं करोति । पाणिनीयस्य विक्षेपणस्य स्थायिसान्दर्भिकता संस्कृतव्याकरणे भाषासिद्धान्ते च अनिवृत्तानां महत्त्वं बोधयति । तेषां उपयोगाय संरचितरूपरेखां प्रदातुं तस्य कार्येण विद्वांसः संस्कृतं नियन्त्रयन्तः गहनतरभाषिकसिद्धान्तान् अन्वेष्टुं समर्थाः भवन्ति । अनिवृत्ताः, केवलं व्याकरणिकसंयोजकत्वात् दूरं, भाषायाः शब्दार्थवास्तुकलायां मौलिकाः सन्ति । अर्थस्य आकारं दातुं,

अभिप्रायस्य उपरि बलं दातुं, प्रवचनस्य संरचनां कर्तुं च तेषां क्षमता संस्कृतस्य अनिवार्यघटकत्वेन तेषां स्थितिं दृढं करोति, भाषायाः सटीकताम्, व्यञ्जकत्वं च प्रतिबिम्बयति।

III. अप्रत्याशित एवं वाक्य रचना सम्बन्ध

पाणिनीयव्यवस्थायाः अन्तः अनिवृत्तानां (अव्ययानां) वाक्यविन्यासकार्याणि संस्कृतव्याकरणस्य एकं समीक्षात्मकं पक्षं प्रतिनिधियन्ति, येन एते अपरिवर्तनीयप्रतीताः शब्दाः वाक्यानां संरचनायां अर्थं च यथा योगदानं ददति इति जटिलमार्गान् प्रकाशयन्ति व्याकरणिकसम्बन्धसूचनार्थं विभक्तिं गच्छन्तीनां संज्ञाक्रियापदानां विपरीतम्, अनिवृत्ताः नियतरूपं निर्वाहयन्ति तथापि सम्बन्धस्थापने, आश्रयस्य चिह्नीकरणे, समग्रप्रवचनस्य आकारे च महत्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति तेषां वाक्यविन्यासकार्यस्य परीक्षणे अन्यशब्दैः वाक्यैः च सह तेषां सम्बन्धानां, व्याकरणसम्बन्धानां चिह्नीकरणे तेषां भूमिकायाः, प्रवचनसंरचने तेषां योगदानस्य च विस्तृतविवेक्षणं भवति पाणिनिः स्वस्य व्यापकसूत्रव्यवस्थायाः माध्यमेन एतेषां सम्बन्धानां सावधानीपूर्वकं लेखानुरूपं ददाति, अनिवृत्तानां विविधवाक्यार्थभूमिकानां अवगमनाय एकं रूपरेखां प्रदाति अनिवृत्ताः क्रियापदानि, संज्ञानि, सम्पूर्णवाक्यानि अपि परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति, स्थानकालः, प्रकारः, कारणं च इत्यादीन् विविधान् व्याकरणसम्बन्धान् सूचयन्ति । ते सन्धित्वेन, शब्दवाक्यानां, वाक्यानां वा संयोजकत्वेन, वाक्यस्य अर्थं बोधयन्ति वा परिवर्तनं वा कुर्वन्ति कणत्वेन च कार्यं कुर्वन्ति । तेषां वाक्यविन्यासभूमिकायाः विविधता पाणिनी इत्यस्य अनिवृत्तानां वर्गीकरणे प्रतिबिम्बिता अस्ति, यस्मिन् उपसर्गाः (उपसर्गाः), निपाताः (कणाः), अन्ये च वर्गाः सन्ति, प्रत्येकस्य स्वकीयाः नियमकार्यसमूहाः सन्ति एतेषां कार्याणां अवगमनाय अनिवृत्ताः यस्मिन् सन्दर्भे दृश्यन्ते तस्य सावधानीपूर्वकं विचारः आवश्यकः यतः तेषां अर्थः भूमिका च परितः शब्दानां वाक्यानां च आधारेण भिन्ना भवितुम् अर्हति पाणिनीयस्य व्यवस्था विस्तृतनियमानां वर्गीकरणानां च माध्यमेन अनिवृत्तानां वाक्यविन्यासकार्याणां अवगमनाय व्यवस्थितं दृष्टिकोणं प्रदाति, संस्कृतवाक्यसंरचने तेषां महत्त्वं प्रकाशयति। रूपं परिवर्तनं विना वाक्यार्थं प्रभावितुं तेषां क्षमता पाणिनीयव्यवस्थायाः परिष्कारं रेखांकयति ।

अनिवृत्तानां भूमिका बहुपक्षीयः, संस्कृते सूचनाप्रवाहस्य अवगमनाय अत्यावश्यकी च अस्ति । व्याकरणसम्बन्धाः, यथा विषय-वस्तु, कारक-क्रिया, परिवर्तक-संशोधित च, प्रायः प्रकरणान्तैः, क्रियासन्धिभिः च सूचिताः भवन्ति । परन्तु एतेषां सम्बन्धानां स्थापनायां विशेषतः जटिलवाक्येषु प्रवचनसंरचनेषु च अनित्यजनानाम् अपि महत्वपूर्णा भूमिका भवितुम् अर्हति । यथा उपसर्गः, क्रियापदानां उपसर्गः भवति चेत् तेषां अर्थं परिवर्तयितुं भिन्नव्याकरणसम्बन्धान् सूचयितुं च शक्नोति । उपसर्गः " प्र " " गच्छति " (गति) इति क्रियापदं योजयित्वा " प्रागच्छति " (अग्रे गच्छति) इति भवति, क्रियायाः दिशां परिवर्त्य भिन्नं व्याकरणसम्बन्धं सूचयति । तथैव निपातानां उपयोगः वाक्यव्याख्यां प्रभावितुं कृत्वा बोधं, प्रश्नोत्तरं, अन्यं वा प्रवचनकार्यं चिह्नितुं शक्यते । प्रवचनसंरचनायां अप्रत्याशितवस्तूनि संक्रमणस्य संकेतं दत्त्वा, विषयाणां परिचयं दत्त्वा, मुख्यबिन्दून् बोधयन्ते वा, वाक्यानि अनुच्छेदानि च संयोजयन्ति, समन्वयात्मकयन्त्राणां रूपेण कार्यं कुर्वन्ति एतेषां

सम्बन्धानां सूक्ष्मविवरणं पाणिनेः संस्कृतव्याकरणस्य गहनबोधस्य साक्ष्यं ददाति । तस्य सूत्रेषु अनिवृत्तानां प्रयोगः, अर्थः, अन्यैः व्याकरणिकतत्त्वैः सह, यथा प्रकरणान्ताः, क्रियासन्धिः च, अन्तरक्रिया च परिभाषिताः सन्ति । वाक्यसंरचनायाः अवगमनाय एते अन्तरक्रियाः महत्वपूर्णाः सन्ति, यतः अनिवृत्ताः परितः तत्त्वानां व्याख्यां प्रभावितुं शक्नुवन्ति । तस्य व्यवस्था समासशब्देषु वाक्येषु च तेषां भूमिकां सम्बोधयति, तेषां निर्माणस्य व्याख्यायाश्च नियमाः प्रदाति । संस्कृतसाहित्ये जटिलवाक्यसंरचनानां अवगमनाय एषः पक्षः विशेषतया महत्वपूर्णः अस्ति । पाणिनीयनव्यवस्था अनिवृत्तानां वाक्यविन्यासकार्यं अवगन्तुं व्यवस्थितं व्यापकं च दृष्टिकोणं प्रददाति, व्याकरणसम्बन्धानां चिह्निकरणे, प्रवचनसंरचनायाः आकारे, वाक्यार्थवर्धने च तेषां महत्त्वं रेखांकयति । प्रयोगस्य अर्थस्य च सूक्ष्मविविधतायाः लेखान् दातुं तस्य क्षमता तस्य व्याकरणरूपरेखायाः सटीकताम् प्रतिभां च प्रकाशयति, येन संस्कृतवाक्यनिर्माणस्य सूक्ष्मबोधः भवति

IV. अनिक्रामकानि च प्रवचनकार्याणि च

अनिवृत्ताः, अथवा अव्ययः कथं प्रयुज्यन्ते इति अन्वेषणेन केवलं शाब्दिककार्यात् परं परिष्कृता व्यवस्था प्रकाश्यते एते व्याकरणिकतत्त्वानि, प्रायः अपरिवर्तनीयकणाः इति मन्यन्ते, प्रवचनस्य संरचनायां, विषयगतप्रगतेः चिह्नं कर्तुं, वाक्यवाक्यानां च मध्ये सम्बन्धानां संकेते च महत्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति पाणिनीयव्यवस्थायां अव्यायानां अवगमनं तेषां विरक्तार्थेभ्यः परं विस्तृतं भवति, तेषां सन्दर्भमहत्त्वं, समग्रप्रवचनप्रवाहे तेषां योगदानं च समाविष्टं भवति प्रवचनसङ्गतिं प्राप्तुं अनिवृत्तानां प्रयोगः न मनमाना; संस्कृतवाक्यविन्यासस्य अर्थशास्त्रस्य च जटिलस्वभावं प्रतिबिम्बयन्तः नियमानाम्, रूढिसमूहेन च नियन्त्रितम् अस्ति । वाक्यानां संयोजने अव्यायानां विविधकार्यस्य परीक्षणेन वयं तेषां समन्वितं सार्थकं च प्रवचनं निर्मातुं तेषां भूमिकायाः गहनतया प्रशंसाम् प्राप्तुं शक्नुमः यथा - च (तथा), वा (वा), एव (ननु) इत्यादयः अनिवृत्ताः स्पष्टसंयोजकत्वेन कार्यं कुर्वन्ति, वाक्यवाक्यानां च संयोजनेन सन्धिविच्छेदः, बोधः वा इत्यादयः तार्किकसम्बन्धाः स्थापयन्ति तथापि तेषां भूमिका सरलसन्धितः परं विस्तृता अस्ति; ते विषयगतपरिवर्तनस्य संकेतं दातुं, मुख्यबिन्दून् प्रकाशयितुं, श्रोतारं वा पाठकं वा प्रकटितकथाद्वारा मार्गदर्शनं कर्तुं च कार्यं कुर्वन्ति । एवं प्रवचने अव्ययस्य परिनियोजनं सामरिकं विकल्पं भवति, यत् वक्तुः लेखकस्य वा सुसंगतं प्रत्ययप्रदं च सन्देशं निर्मातुं अभिप्रायं प्रतिबिम्बयति । एतेषां कणानां सन्दर्भसंवेदनशीलत्वं विशिष्टप्रवचनस्थित्यानुसारं विस्तृतव्याख्यानां अनुमतिं ददाति । पाणिनीयस्य सूत्राणि मुख्यतया अव्ययस्य व्याकरणपक्षेषु केन्द्रितानि सन्ति चेदपि तेषां शब्दार्थस्य वाक्यप्रचारस्य च भूमिकायाः आधारेण तेषां प्रवचनकार्यं वर्गीकृत्य अन्तर्निहितरूपेण स्वीकुर्वन्ति एतत् वर्गीकरणं तार्किकसंयोजनानां चिह्नं कृत्वा, कालक्रमस्य संकेतं दत्वा, कारणसम्बन्धं सूचयित्वा वा, भिन्नप्रकारस्य अनिवृत्ताः प्रवचनस्य सुसंगततायां कथं योगदानं ददति इति अवगन्तुं एकं रूपरेखां प्रदाति

अनिवृत्तानां भूमिकायाः विक्षेपणेन संस्कृतभाषायाः व्यावहारिक-आयामे तेषां महत्त्वपूर्ण योगदानं प्रकाशयते एते कणाः केवलं व्याकरणचिह्नानि न सन्ति; ते सूचनासंरचनायाः निर्णायकसूचकरूपेण अपि कार्यं कुर्वन्ति, ये श्रोतुः पाठकस्य वा ध्यानं प्रवचनस्य प्रमुखतमपक्षेषु मार्गदर्शनं कुर्वन्ति । विषयस्य अवधारणा अथवा प्राकरणस्य अवधारणा प्रवचनखण्डस्य केन्द्रविषयं विषयं वा निर्दिशति, यदा तु फोकसः अथवा विशेषः विशिष्टसूचनायाः प्रकाशनं करोति यस्याः उपरि बलं दत्तं भवति विषयस्य, केन्द्रस्य च संकेतं दातुं अनिरोधिनः महत्त्वपूर्ण भूमिकां निर्वहन्ति, तस्मात् सन्देशस्य व्याख्यां आकारयन्ति । यथा, तु (किन्तु), अपि (अपि) इत्यादीनां कणानां प्रयोगः प्रायः विषयगतपरिवर्तनानां वा विपरीततायाः वा चिह्नार्थं भवति, येन चर्चाविषये परिवर्तनं सूचितं भवति तथैव एव (ननु) इति (एवं) इत्यादयः कणाः विशिष्टशब्दानां वा वाक्यानां वा बोधनाय प्रवचनान्तर्गतं तेषां महत्त्वं प्रकाशयितुं प्रयुक्ताः भवन्ति अपि च, अनिवृत्ताः अन्येषां प्रवचनविशेषतानां चिह्निकरणे अपि योगदानं ददति, यथा मोडालिटी, साक्ष्यता, अवाच्यबलं च । एतेषां प्रवचनविशेषतानां चिह्नार्थं नानु (ननु), किम् (किं), अथ (तदा) इत्यादीनि अनिवृत्तानि प्रयुज्यन्ते, येन संस्कृतसञ्चारस्य व्यावहारिकपरिमाणं समृद्धं भवति। तेषां सामरिकनियोजनेन वक्ताः लेखकाः च अर्थस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतां प्रसारयितुं श्रोतुः पाठकस्य वा व्याख्यां मार्गदर्शनं कर्तुं शक्नुवन्ति। आख्यान-दार्शनिक-कानूनी-ग्रन्थादि-विभिन्न-प्रकारस्य प्रवचनात् उदाहरणानि सुसंगततां सुनिश्चित्य अर्थस्य प्रभावीरूपेण संप्रेषणे अव्यायानां बहुमुख्यतां दर्शयन्ति

वि. पाणिनी का भाषिक सिद्धान्त में योगदान

स्मारकीयग्रन्थस्य अष्टाध्यायी इत्यस्य अन्तः अनिवृत्तानां , अथवा अव्ययानां विक्षेपणं आधुनिकभाषिकप्रतिमानानाम् चक्षुषा अपि भाषावैज्ञानिकसिद्धान्ते समृद्धं अन्वेषणात्मकं च योगदानं प्रदाति तस्य सुक्ष्मनिरीक्षणेन, सटीकनियमनिर्माणेन, संस्कृतस्य जटिलतायाः गहनबोधेन च लक्षणीयः उपायः तस्य वर्णितभाषायाः विशिष्टसन्दर्भ अतिक्रम्य बहुमूल्यं पाठं प्रददाति । पाणिनेः अव्ययचिकित्सा न केवलं वर्णनात्मकव्यायाम एव; एते सीमान्तप्रतीताः व्याकरणिकतत्त्वानि भाषायाः समग्रसंरचने अर्थे च कथं योगदानं ददति इति व्यवस्थित अन्वेषणम् अस्ति । सः तान् सूक्ष्मतया वर्गीकृत्य, तेषां शब्दार्थ-वाक्य-भूमिकाः विलक्षणस्पष्टतापूर्वकं परिभाषयति । एवं कृत्वा सः अनिवृत्ताः कथं निर्णायकभाषिकचिह्नरूपेण कार्यं कुर्वन्ति, वाक्यसंरचनात् आरभ्य प्रवचनसङ्गतिं यावत् सर्वं प्रभावितं कुर्वन्ति इति अवगन्तुं आधारं स्थापयति तस्य दृष्टिकोणः भाषावैज्ञानिकतत्त्वानां रूपं कार्यं च विचार्य व्यापकस्य व्यवस्थितस्य च विक्षेपणस्य महत्त्वं रेखांकयति ।

अपि च, पाणिनी इत्यस्य व्याकरणनियमानां परस्परनिर्भरतायाः, भाषागतघटनानां परस्परसम्बद्धतायाः च उपरि बलं दत्तं आधुनिकभाषिकसिद्धान्तानां पूर्वानुमानं करोति ये भाषायाः व्यवस्थितप्रकृतेः उपरि बलं ददति संक्षिप्तेन सुरुचिपूर्ण नियमसमूहेन संस्कृतस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतां ग्रहणं कर्तुं तस्य क्षमता भाषागत-अर्थव्यवस्थायाः, कार्यक्षमतायाः च गहनबोधं प्रदर्शयति । जनननियमेषु औपचारिकप्रतिनिधित्वं च केन्द्रीकृत्य तस्य प्रणाली आधुनिकजननव्याकरणस्य

गणनाभाषाविज्ञानस्य च पक्षानाम् पूर्वाभासं करोति । अतः पाणिनी इत्यस्य कार्यं भाषायाः कठोरस्य व्यवस्थितस्य च अध्ययनस्य ऐतिहासिकं पूर्वानुमानं प्रददाति, यत् समकालीनभाषिकविमर्शानां कृते प्रासंगिकाः एव तिष्ठन्ति इति अन्वेषणं प्रददाति तस्य अव्ययविक्षेपणस्य सटीकता औपचारिकीकरणं च भाषाविज्ञानस्य नियमाधारितदृष्टिकोणस्य शक्तिं प्रदर्शयति, स्पष्टस्य सुनिर्दिष्टस्य च व्याकरणिकवर्गस्य महत्वं प्रकाशयति। सः यथा व्यवस्थितरूपेण अनिर्णयात्मकानां समीपं गच्छति, तत् भाषायाः अन्तः ते कथं कार्यं कुर्वन्ति, समग्रार्थं योगदानं च ददति इति व्यापकतया अवगन्तुं शक्नोति

पाणिनीयस्य अव्ययविक्षेपणात् प्राप्ता अन्वेषणं केवलं संस्कृतव्याकरणक्षेत्रे एव सीमितं नास्ति । वर्गीकरणस्य नियमनिर्माणस्य च तस्य सावधानीपूर्वकं दृष्टिकोणं भाषाविक्षेपणस्य एकं प्रतिरूपं प्रददाति यत् अन्यभाषासु अपि प्रयोक्तुं शक्यते । अनिवृत्तानां शब्दार्थ-वाक्य-कार्ययोः विषये तस्य ध्यानं भाषाविज्ञान-वर्णने रूप-अर्थयोः विचारस्य महत्वं प्रकाशयति । पाणिनी इत्यस्य कार्येण ज्ञायते यत् भाषायाः संरचनायाः व्याख्यायाश्च आकारे लघुव्याकरणिकतत्त्वानि अपि महत्वपूर्णा भूमिकां निर्वहितुं शक्नुवन्ति । तस्य अव्ययविक्षेपणं व्याकरणस्य व्यवस्थितदृष्टिकोणस्य महत्वं रेखांकयति, यत्र व्यक्तिगतनियमाः श्रेणीश्च बृहत्तरस्य परस्परसम्बद्धव्यवस्थायाः भागत्वेन दृश्यन्ते व्याकरणिकघटनानां परस्परनिर्भरतां प्रकाशयित्वा पाणिनी आधुनिकभाषिकसिद्धान्तानां पूर्वानुमानं करोति ये भाषायाः समग्रप्रकृतेः उपरि बलं ददति । अपि च, संक्षिप्तेन, सुरुचिपूर्णं च नियमसमूहेन संस्कृतस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतां ग्रहणं कर्तुं तस्य क्षमता भाषागत-अर्थव्यवस्थायाः, कार्यक्षमतायाः च सामर्थ्यं प्रदर्शयति । जनननियमेषु औपचारिकप्रतिनिधित्वं च केन्द्रीकृत्य तस्य प्रणाली आधुनिकजननव्याकरणस्य गणनाभाषाविज्ञानस्य च पक्षानाम् पूर्वाभासं करोति । अतः पाणिनी इत्यस्य कार्यं भाषायाः कठोरस्य व्यवस्थितस्य च अध्ययनस्य ऐतिहासिकं पूर्वानुमानं प्रददाति, यत् समकालीनभाषिकविमर्शानां कृते प्रासंगिकाः एव तिष्ठन्ति इति अन्वेषणं प्रददाति अन्येषु व्याकरणव्यवस्थासु प्रायः उपेक्षिताः अनिवृत्ताः, संस्कृतप्रवचनस्य संरचनायां सुसंगततायां च तेषां मौलिकभूमिकां प्रकाशयन् पाणिनीयव्यवस्थायाः अन्तः प्रमुखस्थानं दत्तं भवति

VI. निगमन

पाणिनीयव्यवस्थायाः अन्तः यथा सावधानीपूर्वकं विक्षेपिताः संस्कृते अनिवृत्ताः महत्वपूर्ण भाषामूल्यं धारयन्ति, येन शब्दार्थशास्त्रस्य, वाक्यविन्यासस्य, प्रवचनस्य च महत्वपूर्णानि अन्वेषणं प्रकाशितानि सन्ति व्याकरणसम्बन्धानां चिह्निकरणात् आरभ्य अर्थस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतां प्रसारयितुं यावत् तेषां विविधाः भूमिकाः संस्कृतभाषायाः जटिलकार्याणि प्रदर्शयन्ति । पाणिनीयस्य अष्टाध्यायी भाषाविज्ञानविक्षेपणस्य नियमाधारितस्य, व्यवस्थितस्य दृष्टिकोणस्य शक्तिं प्रमाणरूपेण तिष्ठति, आधुनिकभाषिकसिद्धान्तैः सह अनुगुञ्जमानं प्रतिरूपं प्रददाति। तस्य सटीकवर्गीकरणं नियमनिर्माणं च जननव्याकरणस्य संगणकीयभाषाविज्ञानस्य च आधुनिकसंकल्पनानां पूर्वानुमानं कृत्वा रूपकार्ययोः विचारस्य महत्वं प्रकाशयति पाणिनी इत्यस्य अनिवृत्तानां अवगमनस्य गभीरता भाषायाः अध्ययने तेषां अत्यावश्यकस्थानं रेखांकयति, यत्

दर्शयति यत् लघु प्रतीयमानाः व्याकरणिकतत्त्वानि अपि अर्थस्य संरचनायाः च आकारे महत्त्वपूर्णा भूमिकां निर्वहन्ति संस्कृतस्य विशिष्टसन्दर्भ अतिक्रान्तं रूपरेखां प्रदातुं पाणिनीयस्य कृतिः कठोरभाषिकविक्षेपणस्य स्थायिसान्दर्भिकतायां बलं ददाति, भाषायाः अध्ययनं तस्याः निहितजटिलतानां सार्वत्रिकसिद्धान्तानां च निरन्तर अन्वेषणम् इति स्मरणं करोति।
² अनिवृत्ताः , अतः न केवलं व्याकरणिकजिज्ञासाः, अपितु भाषायाः एव मौलिकस्वभावं प्रकाशयन्तः महत्त्वपूर्णाः घटकाः सन्ति ।

सन्दर्भः

1. अभिनकर, के.वी.(1961). *संस्कृतव्याकरणस्य एकः शब्दकोशः*. बडोदा : प्राच्य संस्था।
2. एलन, डब्ल्यू एस (1953). *प्राचीनभारते ध्वनिविज्ञानम्*. लण्डन् : आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस।
3. कार्डोना, जी (1976). *पाणिनिः - शोधस्य सर्वेक्षणम्*. हेगः - मौटनः ।
4. कार्डोना, जी (1988). *पाणिनिः - तस्य कृतिः तस्याः परम्पराश्च* (खण्डः १)। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास .
5. कूलसन, एम. (2003). *संस्कृतम् : शास्त्रीयभाषायाः परिचयः*. लिंकनवुड, आईएल: एनटीसी प्रकाशन समूह।
6. देशपाण्डे, एम एम (1991). *भारते सामाजिकभाषिकदृष्टिकोणाः : एकः ऐतिहासिकः पुनर्निर्माणः*. एन् आर्बर : करोमा प्रकाशक।
7. फिलमोर, सी जे (1968). *प्रकरणस्य कृते प्रकरणम्*। E. Bach & RT Harms (Eds.), *भाषाई सिद्धान्ते यूनिवर्सल* (पृष्ठ 1-88) इत्यत्र। न्यूयॉर्क: होल्ट्, रिनेहार्ट्, विन्स्टन् च ।
8. फर्थ, जे आर (1957). *भाषाविज्ञानस्य पत्राणि 1934-1951* . लण्डन् : आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस।
9. गोण्डा, जे (1966). *संस्कृतभाषायाः संक्षिप्तं प्राथमिकव्याकरणम्*. लाइडेन् : ई जे ब्रिल।
10. हॉक, एच एच (1996). *भाषा-इतिहासः, भाषापरिवर्तनं, भाषासम्बन्धः च: ऐतिहासिक-तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य परिचयः*. बर्लिन: मौटोन् डी गुयटर।
11. किपास्की , पी. (1982). *पाणिने व्याकरणे काश्चन सैद्धान्तिकसमस्याः*. पूना: भंडारकर प्राच्य शोध संस्थान।
12. किटेल, एफ (1874). *A कन्नड-अंग्रेजी शब्दकोश*. मड्गलौर : बेसल मिशन पुस्तक एवं पत्रिका निक्षेप।
13. लायन्स, जे (1968). *सैद्धान्तिकभाषाविज्ञानस्य परिचयः*. केम्ब्रिज: केम्ब्रिज विश्वविद्यालयस्य मुद्रणालयः।
14. मैकडोनेल, ए ए (1910). *वैदिक व्याकरणम्*. आक्सफोर्ड: क्लेरेण्डन् प्रेस।
15. मिश्रा, बी जी (1966). *ऋग्वेदे अनिवृत्तानां भाषावैज्ञानिकः अध्ययनः*. वाराणसी: भारतीय विद्या प्रकाशन।
16. मोनियर-विलियम्स, एम. (1899). *A संस्कृत-अङ्ग्रेजी शब्दकोश*. आक्सफोर्ड: क्लेरेण्डन् प्रेस।
17. पामर, एफ आर (1986). *मनोदशा तथा मोडालिटी*. केम्ब्रिज: केम्ब्रिज विश्वविद्यालयस्य मुद्रणालयः।

18. रेनौ, एल (1957). *Histoire de la langue संस्कृतम्*. लायन: - आईएसी।
19. रॉबिन्स, आर एच (1997). *भाषाविज्ञानस्य लघुः इतिहासः*. लण्डन् : लाङ्गमैन्।
20. शार्फ, एच. (1977). *व्याकरणिक साहित्यम्*. विस्बाडेन्: ओटो हर्शोवित्ज् .
21. शास्त्री, डीडी (1980). *पाणिनिः पुनः आगतवान्*. नई दिल्ली : मेहरचन्द लच्छमाण्डस .
22. सिंह, आर (1998). *पाणिने व्याकरणविषये व्याख्यानानि*. दिल्ली: श्री सतगुरु प्रकाशन।
23. स्टाल, जे एफ (1965). *यूक्लिडः पाणिनिः च*. दर्शन पूर्व एवं पश्चिम, 15 (2), 99-115.
24. थिमे, पी. (1935). *पाणिनिः सर्वनाम च अण्*. लण्डन् : रॉयल एशियाटिक सोसाइटी।
25. व्हिटनी, डब्ल्यूडी (1889). *संस्कृतव्याकरणम् : शास्त्रीयभाषा, प्राचीनवैदिकभाषा च द्वयोः समावेशः*. केम्ब्रिजः
हार्वर्ड विश्वविद्यालयस्य मुद्रणालयः।
26. किपास्की , पी. (1979). *पाणिनिः विविधतावादी इति* । केम्ब्रिज, एम.ए.: एम.आई.टी.
27. देशपाण्डे, एम एम (1997). *पाणिनि*. न्यूयॉर्क: आक्सफोर्डविश्वविद्यालयस्य प्रेसः।
28. Filliozat , जे (1963). *भारतीयचिकित्सायाः शास्त्रीयसिद्धान्तः : तस्य उत्पत्तिः तस्य ग्रीकसमानान्तराणि च* .
दिल्ली: मुन्शीराम मनोहरलाल .
29. किपास्की , पी. (1991). *पाणिनिः न्यूनीकरणवादः च* । एस.डी.जोशी (संपादक) इत्यत्र *पाणिनीयस्य व्याकरणं*
भाषाविज्ञानं च (पृष्ठ १-२४) । नई दिल्ली : अलायड पब्लिशर्स।